

UDK: 1. 130.2:338.43

Husen TO'XTAYEV,
Samarqand davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi
E-mail: Xusan_Tuxtayev@mail.ru

SamDCHTI professori O.G'aybullayev taqrizi asosida

AGRAR MADANIYAT SHAKLLANTIRISHINING EVOLYUSIYASI VA RIVOJLANISH OMILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada agrar madaniyatning shakllanish bosqichlari, uning tarixiy evolyusiyasi hamda rivojlanishiga ta'sir qiluvchi tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy omillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli, sivilizatsion va konseptual yondashuvlardan foydalanildi. Agrar madaniyat oddiygina yerga ishlov berish yoki hosil yetishtirish tajribasi emas, balki insonning tabiat bilan munosabati, mehnat etikasi, yerga egalik shakllari, mahalliy bilimlar, urug'-nasl tanlash tajribasi, suvdan foydalanish, hamkorlik va jamoaviy turmush me'yorlarini o'z ichiga oluvchi murakkab ijtimoiy-madaniy tizim ekani asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari agrar madaniyat rivoji ovchilik-termachilikdan o'troq dehqonchilikka o'tish, irrigatsiya tizimlarining paydo bo'lishi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, bozor aloqalarining kengayishi, sanoatlashuv, "yashil inqilob", raqamli texnologiyalar va agroekologik yondashuvlar bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, zamonaviy bosqichda agrar madaniyatning barqaror rivoji uchun mahalliy tajriba, ilm-fan, ekologik mas'uliyat, infratuzilma, qishloq institutsiyalari va ta'lim tizimi o'rtasidagi uyg'unlik hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: agrar madaniyat, dehqonchilik sivilizatsiyasi, evolyusiyasi, qishloq jamiyati, agroekologiya, agrar transformatsiya, mahalliy bilim, barqaror rivojlanish, irrigatsiya, agrar qadriyatlar.

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ АГРАРНОЙ КУЛЬТУРЫ И ФАКТОРЫ ЕЁ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются этапы формирования аграрной культуры, её историческая эволюция, а также природные, социальные, экономические, технологические и культурные факторы, влияющие на её развитие. В исследовании использованы историко-сравнительный, системный, цивилизационный и концептуальный подходы.

Обосновывается, что аграрная культура представляет собой не только практику обработки земли и выращивания урожая, но и сложную социально-культурную систему, включающую взаимоотношения человека с природой, трудовую этику, формы землевладения, местные знания, опыт селекции, использование водных ресурсов, а также нормы сотрудничества и коллективного образа жизни. Результаты исследования показывают, что развитие аграрной культуры тесно связано с переходом от охоты и собирательства к оседлому земледелию, возникновением ирригационных систем, углублением разделения труда, расширением рыночных связей, индустриализацией, «зелёной революцией», внедрением цифровых технологий и развитием агроэкологических подходов. Также отмечается, что на современном этапе решающее значение для устойчивого развития аграрной культуры имеет гармоничное сочетание местного опыта, достижений науки, экологической ответственности, развитой инфраструктуры, сельских институтов и системы образования.

Ключевые слова: аграрная культура, земледельческая цивилизация, эволюция, сельское общество, агроэкология, аграрная трансформация, местные знания, устойчивое развитие, ирригация, аграрные ценности.

EVOLUTION OF AGRARIAN CULTURE FORMATION AND FACTORS OF ITS DEVELOPMENT

Annotation

This article analyzes the stages of the formation of agrarian culture, its historical evolution, and the natural, social, economic, technological, and cultural factors influencing its development. The study employs historical-comparative, systemic, civilizational, and conceptual approaches. The paper substantiates that agrarian culture is not merely the practice of land cultivation or crop production, but a complex socio-cultural system encompassing human interaction with nature, labor ethics, forms of land ownership, local knowledge, breeding practices, water resource management, as well as norms of cooperation and collective life.

The findings indicate that the development of agrarian culture is closely associated with the transition from hunting and gathering to settled agriculture, the emergence of irrigation systems, the deepening of the division of labor, the expansion of market relations, industrialization, the "Green Revolution," the introduction of digital technologies, and the advancement of agroecological approaches. It is also emphasized that, at the present stage, the sustainable development of agrarian culture depends on the harmonious integration of local experience, scientific achievements, environmental responsibility, infrastructure development, rural institutions, and the education system.

Keywords: agrarian culture, agricultural civilization, evolution, rural society, agroecology, agrarian transformation, local knowledge, sustainable development, irrigation, agrarian values.

Kirish. Agrar madaniyat insoniyat tarixidagi eng uzoq davom etgan va eng chuqur ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqargan madaniy shakllardan biridir. U insonning tabiatga moslashuvi bilan cheklanmay, tabiatni maqsadli ravishda o'zgartirish, resurslardan me'yorli foydalanish, mehnatni tashkil etish,

avloddan-avlodga o'tadigan tajribani saqlash va jamoaviy hayotni barqarorlashtirishning ham asosiga aylangan. Shu ma'noda agrar madaniyatni faqat iqtisodiy faoliyat turi sifatida emas, balki yer, suv, urug', mehnat, hosil, oilaviy an'ana va hududiy o'zlikni birlashtiruvchi sivilizatsion hodisa sifatida

talqin qilish lozim. Dastlabki dehqonchilik tizimlari bir markazda emas, balki turli hududlarda mustaqil tarzda shakllangani, qishloq xo'jaligi esa muzlik davri tugashi va iqlim barqarorlashuvi fonida paydo bo'lgani agrar madaniyatning tabiiy-geografik omillar bilan qanchalik uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [1; 2].

Agrar madaniyatning shakllanishi bilan insoniyat hayotida tub burilish yuz berdi: ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turmushdan o'troq yashashga o'tildi, doimiy turar joylar, qishloqlar, keyinchalik esa shaharlar paydo bo'ldi. Ortiqcha mahsulot vujudga kelishi mehnat taqsimotini kuchaytirdi, hunarmandchilik, savdo va boshqaruv tizimlarining ajralib chiqishiga xizmat qildi. Shu jihatdan agrar madaniyat davlatlilik, mulkchilik, ijtimoiy tabaqalanish va ma'naviy me'yorlarning tarixiy poydevorlaridan biri bo'lib xizmat qildi [1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi global ekologik inqiroz, iqlim o'zgarishi, yer degradatsiyasi, suv tanqisligi va oziq-ovqat xavfsizligi muammolari sharoitida agrar madaniyatga yangicha qarash zarurati kuchaymoqda. Zamonaviy qishloq xo'jaligi faqat hosildorlikni oshirishga qaratilgan texnik tizim bo'lib qolsa, uning madaniy, ekologik va ijtimoiy tayanchi zaiflashadi. Aksincha, agrar madaniyatni tarixiy xotira, mahalliy bilim va zamonaviy ilm-fan sintezi sifatida rivojlantirish qishloq hududlarining barqaror kelajagini ta'minlaydi. UNESCO ham qishloq landshaftlarini "biomadaniy mozaika" sifatida talqin qilib, ularni ishlab chiqarish bilan birga yashash muhiti va madaniy meros shakli deb baholaydi [4]. FAO esa an'anaviy qishloq xo'jaligi tizimlarini nafaqat tarixiy yodgorlik, balki yashab turgan va rivojlanayotgan jamoalar yaratgan ekologik hamda madaniy boylik sifatida ko'radi [2; 5].

Metodologiya. Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillariga tayangan holda tarixiy-qiyosiy, tizimli-tahliliy, sivilizatsion va konseptual yondashuvlar qo'llanildi. Tarixiy-qiyosiy usul yordamida agrar madaniyatning ibtidoiy dehqonchilikdan zamonaviy agrotexnologik bosqichgacha bo'lgan taraqqiyot yo'li bosqichma-bosqich ko'rib chiqildi. Tizimli yondashuv esa agrar madaniyatni alohida faktlar yig'indisi sifatida emas, balki iqtisodiy, ma'naviy, ekologik va institutsional unsurlar o'zaro ta'sirida yashaydigan yaxlit tizim sifatida talqin qilish imkonini berdi. Sivilizatsion yondashuv agrar madaniyatning turli hududlarda turlicha shakllangani, biroq ularning barchasida yerga munosabat, mehnat etikasi, taqsimot va hamkorlikning umumiy asoslari mavjudligini aniqlashga xizmat qildi. Konseptual tahlil orqali "agrar madaniyat", "agrar transformatsiya", "agroekologiya", "mahalliy bilim" va "barqarorlik" tushunchalarining o'zaro bog'liqligi ochib berildi.

Tadqiqotning manbaviy bazasini FAO, IPCC, UNESCO, World Bank va ensiklopedik manbalar materiallari tashkil etdi. Bu manbalarda agrar tizimlarning evolyusiyasi, agroekologik tamoyillar, an'anaviy bilimlarning roli, qishloq transformatsiyasi va mahsuldorlik o'sishining omillari haqida muhim dalillar keltiriladi. Masalan, FAO agroekologiyani ekologik va ijtimoiy tamoyillarni uyg'unlashtiruvchi yaxlit yondashuv sifatida belgilaydi hamda qishloq xo'jaligida mahalliy sharoitga mos bilim muhim ekanini ta'kidlaydi [6, 94]. IPCC esa kichik xo'jaliklar va mahalliy resurslardan foydalanish tajribasi iqlim xatarlariga nisbatan chidamlilik omili ekanini qayd etadi [8, 7].

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari agrar madaniyatning evolyusiyasini shartli ravishda besh asosiy bosqichga ajratish mumkinligini ko'rsatdi. Birinchi bosqich-o'tish davri bo'lib, unda inson ovchilik-termachilikdan dastlabki ekin ekish va hayvonlarni xonakilashtirishga o'tdi. Bu davrda agrar madaniyat hali ishlab chiqarishning to'liq tizimi

darajasiga chiqmagan bo'lsa-da, tabiat ritmlarini kuzatish, mavsumiylikni hisobga olish, urug' tanlash va oziqni saqlash kabi ko'nikmalar shakllandi. Neolit davrida yuz bergan ushbu burilish o'troq hayot, qishloq jamoalari va ortiqcha mahsulot paydo bo'lishiga sabab bo'ldi [1; 3].

Ikkinchi bosqich-irrigatsion va an'anaviy agrar sivilizatsiyalar bosqichi. Bu davrda agrar madaniyat faqat mehnat usullarida emas, balki yerga egalik, suvni taqsimlash, jamoaviy mehnat, hosil bayramlari, qadriyatlar va odatlarda ham barqarorlashdi. Daryo vodiylari, sug'orma dehqonchilik hududlari va terrasali landshaftlar insonning tabiiy muhitga moslashuvi bilan birga uni ehtiyotkorlik bilan qayta tashkil etish tajribasini namoyon etdi. FAO ma'lumotlarida asrlar davomida dehqonlar, chorvadorlar, baliqchilar va o'rmon aholisi mahalliy sharoitga mos, vaqt sinovidan o'tgan usullar orqali biologik xilma-xillik, ekotizim barqarorligi va qimmatli madaniy merosni shakllantirgani qayd etiladi [5; 2]. UNESCO ham qishloq landshaftlarini davom etuvchi madaniy landshaftlar sifatida tavsiflaydi [4].

Uchinchi bosqich-bozor va sanoat ta'siri kuchaygan agrar modernizatsiya bosqichi. Bu davrda agrar madaniyatning ichki tuzilmasi murakkablashdi: natural xo'jalik asta-sekin bozor xo'jaligiga aylandi, qishloq mehnati mutaxassisliklarga bo'ldi, mexanizatsiya va tashqi savdo ta'siri kuchaydi. Agrar madaniyatning mazmuni endi nafaqat yerga ishlov berish texnikasi, balki hisob-kitob, saqlash, logistika, kooperatsiya va bozorga moslashuv kabi ko'nikmalar bilan boyidi. Shu bilan birga, an'anaviy kollektiv tajriba bilan foyda markazli iqtisodiy munosabatlar o'rtasida ziddiyatlar ham yuzaga keldi. Ayrim hududlarda hosildorlik ortdi, lekin mahalliy urug'lar, suvni taqsimlash me'yorlari va hamjihatlikka asoslangan qishloq odatlari zaiflashdi.

To'rtinchi bosqich-XX asr o'rtalaridagi "yashil inqilob" va intensivlashuv davri. Ushbu davr agrar madaniyatga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan, yuqori hosilli navlar, sug'orish, kimyoviy vositalar va mexanizatsiya oziq-ovqat ishlab chiqarishni sezilarli oshirdi. Our World in Data tahliliga ko'ra, 1961 yildan buyon dunyo ma'lum maydondan deyarli uch baravar ko'p don yetishtira oladigan darajaga chiqdi; asosiy o'sish ekin maydonini kengaytirish emas, hosildorlikni oshirish hisobiga yuz berdi [3]. Boshqa tomondan, ayni jarayon agrar madaniyatning ekologik muvozanati va mahalliylik xususiyatiga bosim o'tkazdi. Monokultura, kimyoviy qaramlik va standartlashtirilgan texnologiyalar ayrim hududlarda tuproq unumdorligi, suv sifati va urug' xilma-xilligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi [3; 7].

Beshinchi bosqich-postindustrial va barqarorlikka yo'naltirilgan agrar transformatsiya bosqichi. Bu davrda agrar madaniyatga munosabat tubdan o'zgarib, qishloq xo'jaligi "ko'proq ishlab chiqarish"dan "oqilona va barqaror ishlab chiqarish" tamoyiliga o'ta boshladi. Agroekologiya, raqamli monitoring, iqlimga moslashuvchan dehqonchilik, resurs tejamkor texnologiyalar, mahalliy navlarni qayta tiklash va kooperativ boshqaruv kabi yondashuvlar shu jarayonning ko'rinishidir. FAO agroekologiyani bilim almashinuvi, xilma-xillik, samaradorlik, chidamlilik va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [6;10]. Mahalliy va an'anaviy bilimlar iqlim xatarlariga qarshi moslashuvchanlik omili sifatida qayd etilgani esa zamonaviy agrar madaniyatni yaratishda tarixiy tajriba ortiqcha emas, aksincha zarur ekanini tasdiqlaydi [8].

Tahlillar agrar madaniyat rivojiga ta'sir etuvchi omillarni ham bir necha guruhga ajratish imkonini berdi. Birinchi guruh-tabiiy-geografik omillar. Iqlim, rel'yef, tuproq, suv resurslari, vegetatsiya davri va biologik xilma-xillik agrar madaniyatning dastlabki shakllarini belgilagan. Daryo vodiylarida irrigatsion madaniyat, tog'li hududlarda terrasali

dehqonchilik, qurg'oqchil joylarda esa suvni tejovchi usullar rivoj topgani bejiz emas. Demak, agrar madaniyat tabiiy muhitning passiv aks-sadosi emas, balki unga javoban ishlab chiqilgan murakkab moslashuv tizimidir.

Ikkinchi guruh-ijtimoiy-demografik omillar. Aholi sonining o'sishi, mehnat resurslari, oilaviy xo'jalikning tuzilishi, meros huquqi va qo'shnihilik aloqalari agrar madaniyatning barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi. Kichik xo'jaliklarda oilaviy mehnat, tajribaning og'zaki uzatilishi va mehnatga erta jalb etish agrar ko'nikmalarni mustahkamlaydi. IPCC xulosalariga ko'ra, kichik xo'jaliklarning ayrim chidamlilik omillari aynan oilaviy mehnat va turmush manbalarining xilma-xilligiga tayanadi [8, 7].

Uchinchi guruh-iqtisodiy va bozor omillari. Bozor infratuzilmasi, kredit, kooperatsiya, logistika, saqlash tizimi, narx siyosati va savdo aloqalari agrar madaniyatni yopiqlikdan ochiqlikka olib chiqadi. World Bank tahlillari shuni ko'rsatadiki, agrar transformatsiyada texnologiya bilan bir qatorda kengaytirilgan maslahat xizmati, infratuzilma va bozor integratsiyasi muhim rol o'ynaydi [7]. Biroq bozor omillari haddan tashqari ustunlashsa, agrar madaniyatning ma'naviy-axloqiy qatlami, ya'ni yerga mas'uliyat, hosilga shukronalik, ekologik ehtiyotkorlik kabi unsurlar so'nishi mumkin.

To'rtinchi guruh-texnologik omillar. Sug'orish, temir qurollar, almashlab ekish, seleksiya, mexanizatsiya, mineral o'g'itlar, biotexnologiya va raqamli texnologiyalar agrar madaniyatning vositalarini keskin kengaytirdi. Ammo texnologiya faqat vosita bo'lib, u madaniy maqsadga bo'ysunmasa, qishloq xo'jaligida biryozlamalikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy agrar madaniyat texnik samaradorlik va ekologik me'yorning muvozanatini talab etadi.

Beshinchi guruh-madaniy va institutsional omillar. Mahalliy urf-odatlar, marosimlar, mehnat etikasi, jamoaviy boshqaruv, suvdan navbat bilan foydalanish, urug' almashuvi, qishloq kengashlari, maslahat xizmati va ta'lim muassasalari agrar madaniyatni avlodlar davomida ushlab turuvchi tayanchlardir. FAO agroekologik tizimlarda bilimning bir tomonlama "yuqoridan pastga" uzatilishi emas, balki tajriba va ilmiy yondashuvning o'zaro boyitilishi muhim ekanini ta'kidlaydi [6, 94]. Shu ma'noda agrar madaniyatni rivojlantirish faqat fermerni texnika bilan ta'minlash emas, balki bilim, qadriyat va mas'uliyatni ham mustahkamlashdir.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, agrar madaniyatning barqaror rivoji uchun uch qatlam uyg'un bo'lishi zarur: tarixiy xotira, zamonaviy ilm-fan va ekologik mas'uliyat. Faqat tarixiy an'anaga yopishib olish ham, faqat texnologik yangilanishga tayanish ham yetarli emas. Tarixiy xotira agrar amaliyotning hududiy moslashuvchanligini saqlaydi; ilm-fan hosildorlik, seleksiya, suv tejamkorligi va raqamli boshqaruvni takomillashtiradi; ekologik mas'uliyat esa ishlab chiqarishning kelajak avlodlar hisobiga qurilmasligini kafolatlaydi. Demak, agrar madaniyatning zamonaviy modeli "an'ana + innovatsiya + barqarorlik" uchligiga asoslanishi kerak.

Bu yondashuv ayniqsa qishloq hududlarini rivojlantirish siyosatida muhimdir. Chunki agrar madaniyat zaiflashgan joyda qishloqning ijtimoiy to'qimasi, mehnat nufuzi va ekologik muvozanati ham zaiflashadi. Aksincha, mahalliy bilimni qadrllovchi, yosh avlodni yerga mas'uliyat ruhida tarbiyalovchi, ilmiy maslahat va texnologik yangilikni qishloq hayotiga uyg'un kirituvchi jamiyatlarda agrar madaniyat faqat o'tmish merosi bo'lib qolmay, kelajak resursiga aylanadi.

Xulosa. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, agrar madaniyat insoniyat taraqqiyotida ovchilik-termachilikdan o'troq hayotga o'tish bilan boshlangan va keyinchalik irrigatsion tizimlar, bozor aloqalari, texnologik modernizatsiya hamda agroekologik yondashuvlar ta'sirida murakkablashib borgan tarixiy-sivilizatsion tizimdir. Ikkinchidan, uning rivoji tabiiy-geografik, ijtimoiy-demografik, iqtisodiy, texnologik, madaniy va institutsional omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuz beradi. Uchinchidan, agrar madaniyatning mazmuni faqat ishlab chiqarish bilan cheklanmaydi; u yerga munosabat, mehnat etikasi, jamoaviylik, ekologik ehtiyotkorlik va avlodlararo tajriba uzatilishini ham o'z ichiga oladi. To'rtinchidan, zamonaviy sharoitda agrar madaniyatni rivojlantirishning eng maqbul yo'li mahalliy bilimlarni ilm-fan va innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish, agroekologik tamoyillarni kengaytirish, qishloq infratuzilmasi va maslahat tizimini kuchaytirish hamda yosh avlodda agrar mas'uliyatni shakllantirishdan iborat. Beshinchidan, agrar madaniyatni saqlash va rivojlantirish qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish bilangina emas, balki oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik barqarorlik va milliy madaniy merosni asrash nuqtayi nazaridan ham strategik ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Encyclopaedia Britannica. Origins of agriculture: How agriculture and domestication began. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2026.
2. Koohafkan P., Altieri M.A. Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS): Agricultural Heritage, a New Vision, a New Hope. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2011. 47 p.
3. Ritchie H. Yields vs. land use: how the Green Revolution enabled us to feed a growing population. Oxford: Our World in Data, 2017. Elektron manba.
4. UNESCO World Heritage Centre. Rural Landscapes and Sustainable Development. Paris: UNESCO, 2019. Elektron manba.
5. FAO. Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS): Combining agricultural biodiversity, resilient ecosystems, traditional farming practices and cultural identity. Rome: FAO, 2026. Elektron manba.
6. FAO. What is Agroecology? Agroecology Knowledge Hub. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2026. Elektron manba.
7. Huang J., Rozelle S., et al. Rural Transformation and Policies in China. Washington, DC: World Bank, 2022. 68 p.
8. IPCC. Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Rural Areas. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 45 p.
9. FAO. The Second Report on the State of the World's Plant Genetic Resources for Food and Agriculture. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2010. 399 p.
10. FAO. The 10 Elements of Agroecology: Guiding the Transition to Sustainable Food and Agricultural Systems. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2018. 15 p.